

Nagy Attila

Arany János és a magyar Shakespeare-honosítás

*„Ha szabad volna merész kifejezést használni,
Aranyt a ballada Shakespeare-jének nevezhetnők.”
Gyulai Pál: Arany János emlékezete*

Bevezető

■ Neves irodalomtörténészünk és Shakespeare-kutatónk, Bayer József az 1909-ben megjelent kétkötetes, remek munkájában fogalmazza meg tételesen először, hogy mit is köszönhet a magyar irodalom és általában a magyar kultúra William Shakespeare életművének. Ebből a legfontosabb, külön-külön is sajátos értékeket hordozó gondolatok a következők: „Ő az első klasszikusa a világirodalomnak, aki magyar közönségünkkel érintkezésbe jutott, [...] vele kezdődik a magyar verses műfordítás története. [...] Ő lobbantja lángra több tucat magyar költő lelkét, [...] vele kezdődik, Arany János avatott irányításával, a tulajdonképpeni magyar fordításbíráló. [...] Ő lelkesíti színészeinket színjátszásunk hajnalán. [...] Shakespeare nálunk végig csak rajongókat talál, mint: Bolyai, Katona, Vörösmarty, Egressy, Döbrentei, Wesselényi, Széchenyi, Arany, Petőfi stb. [...] Ő egyesítette az 1848-as szabadságharc elbukása után szétzúlló íróvilágunkat első ízben a közös munkára, [...] ő nyújtotta a legértékesebb olvasmányt a művelődni vágyó magyar közönségnek [...] A magyar közönség minden egyes rétegének ilyen méretű bevonása az irodalomba, művészetekbe és a kultúrába, senki révén oly könnyen nem sikerülhetett volna, mint éppen a Shakespeare-én.”

Nem hiába mondták/írták/hangoztatták tehát már a reformkor idején: „Shakespeare Vilmos a legnagyobb magyar drámaíró.” Igen, mert sorai olyan észrevétlenül illeszkedtek bele a magyar nyelvbe, hogy az volt az emberek érzése: magyar költő magyar versét hallja. Én Mészöly Dezsővel vallom: neves fordítóinknak köszönhetően *azok is voltak!*

A magyar Shakespeare-fordítás fontosabb állomásai Arany János előtt

A fordítók szenvedélyes munkássága nem érthető meg az előzmények – legalább vázlatos, felsorolászerű – ismerete nélkül.

Attól az 1777-es dátumtól, amikor Bessenyei György először írja le Shakespeare nevét francia nyelvű leveleiben, kétszáznegyven esztendő telt el napjainkig. Alkottam egy kulcsszót a magyar Shakespeare-honosítás könnyebb megjegyzésére. Így szól: MAR – KOM – KA – KOL – PEST, és magyarázata a következő: MAR – Marosvásárhelyet jelöli. Itt fordítja le 1785 augusztusában Aranka György a II. Richárd I. felvonásának pár jelenetét. Ez a legelső magyar Shakespeare-töredék fordítás. KOM - Komárom, ahol 1789-ben elsőként lát napvilágot egy rövid *Shakespeare-életrajz* Batsányi János tollából a *Mindenes Gyűjteményben*. KA – Kassa városát jelzi, ahol 1790-ben elkészül az első híres magyar *Hamlet*-fordítás, Kazinczy Ferenc munkája. KOL – az erdélyi művelődési élet fellegvárát, Kolozsvárt jelöli, ahol legelőször mutatnak be magyar nyelven Shakespeare-dramát: a *Hamletet*, 1793 októberében. PEST – a magyar fővárost jelenti, ahol 1807-ben örvendhetnek a nézők az első magyar nyelvű *Hamlet*-előadásnak.

Maller Sándor csak summázza azt, amit több száz ismert, neves személyiség megfogalmaz: „Valamennyi közép-kelet-európai irodalom azonos feladat előtt állt a XVIII. és XIX. század fordulóján: nemzeti jellegüket megőrizve kellett elsajátítaniuk a francia, a német és az angol irodalmak vívmányait. [...] Nyelvújítás és fordítás közös erőfeszítés ebben a térségben a korszerű irodalom megteremtésére. [...] Mindebben Shakespeare példa volt nálunk, lefordítása felzárkózás, a megkésettég egyik legmegbecsültebb kiküszöbölési módja, a megújított nyelv próbája a játékszín és az olvasás útján, a legelőbb kapcsolat a világirodalommal.”

Shakespeare magyarországi honosítása már az 1780-as évektől kezdve egyike a legfontosabb irodalmi igye-

kezeteknek, mely ugyanabban az időben több érdeket is szolgált, éspedig: elsősorban a színészet „pallérozó” célzatait, aztán a nemzeti drámairodalom fejlődését, s nem utolsósorban az egyetemes kultúra hazánkba való beáramlását – mondja Bayer József említett munkájában.

Legelsőként Aranka György 1785-ben Marosvásárhelyen lát hozzá a *II. Richárd király* című királydráma fordításához, ezt követi 1786-ban a Kun Szabó Sándor fordította *Romeo és Júlia*, majd – a közben elkallódott – Földi János *Hamlet*-törredékfordítása. Az egyik legnagyobb irodalmi esemény a magyar drámafordítás és Shakespeare-honosítás terén Kazinczy *Hamletje*, amelynek első változata 1790-ben lát napvilágot. Ugyanabban az esztendőben, amelynek szeptember 3-án a Kassán kiadott *Hadi és más nevezetes történetek* című újságnak híres cikke arról tudósít, hogy az akkor szervezésben lévő magyar színészetet Shakespeare égisze alá akarják helyezni. Ez a *Hamlet*-fordítás szolgált a legelső magyar nyelvű Shakespeare-előadás alapjául, amelyet a legújabb kutatások szerint már 1793. október 23-án be is mutattak Kolozsváron. Az 1786-os bécsi útvjáról hazatérő Kazinczy annyira belevetette magát Shakespeare jelentősebb műveinek német nyelvből való magyar tolmácsolásába, hogy a Bürger-féle változat alapján a *Macbethet* is lefordítja 1791-ben.

A híres színészek közül az első Kótsi Patkó János, aki Hamlet szerepét az első, 1793. november 23-i kolozsvári előadás után tizenöt éven át csaknem minden évben eljátszotta. Az ő társulata vitte el „Shakspere Vilmos tragoediáját” Szegedre, Miskolcra, Sárospatakra és Zsibóra is. Utóbbi állomáshelyükön az Erdély elnémetesítése ellen legtöbbet harcoló id. báró Wesselényi Miklós várta, aki örömmel üdvözölte a Kótsi vezette híres *Erdélyi Magyar Nemes Jászok Társaság*ot, s természetesen egyetértett a *Magyar Kurír* cikkírójával, aki szerint „a Társaság tökéletes megelégedésig játszotta a *Hamletet*.” 1831-ben a Magyar Tudományos Akadémia is felszólítja tehetséges tagjait, hogy a világirodalom nagy alkotásait ültessék át nyelvünkre. A fordításra előirányzott száz alkotás között találjuk Shakespeare huszonnégy darabját is, melyeknek vagy még nem volt fordítása, vagy a létezőket nem tartották elég jónak ahhoz, hogy ismét megjelentessék.

Gróf Széchenyi István 1830-ban Desdemona nevű hájóján utazik le Konstantinápolyba, melynek fedélzetén végig a *Macbethet*-et tanulmányozza. Különben már első londoni tartózkodása alatt így fogalmaz: „Csak könyvekben élek és behatolok egészen az angol költészet templomáig: Shakespeare-ig. Napokat szobámban töltök, hogy csak Shakespeare-t tanulmányozzam.”

„Dramái megalkotásában Vörösmartynek is Shakespeare volt a mestere: nála látta az értékesnek tartott drámai formát, s természetes, hogy őt vette mintaképül” – mondta róla neves irodalomtörténészünk, Császár Elemér.

Kölcsey Ferenc sem tudta magát kivonni drámaköltőnk hatása alól. Így vallott erről: „Shakespeare-t olvasom, [...] s benne nyugszom ki a napi unalom által okozott fáradalmat. Mely világ az, mi az ő műveiben megnyílik! Tele irtózatokkal, tele az emberi természet ezerféle hibáival; de oly való, oly meleg, oly étellel teljes és kolosszális alakban s erőben álló! [...] Az élet csak a zseni kebeléből ömlik melegséggel; a mindennap emberei örökre hidegek és törpék.”

A korabeli, „egymás közt életre-halálra versengő pesti lapok” (Szerb Antal) szerkesztői (Erdélyi János, Vahot Imre, Jókai, Petőfi) ha Shakespeare-ről van szó, mindig ugyanazt a dicsérő hangot ütik meg. Petrichevich Horváth Lázár, a *Honderú* című konzervatív-főúrbarát divatlap szerkesztője Shakespeare-ügyben ugyanúgy vélekedik, mint előbb említett, legnagyobb ellenfelei: „Sok név van, tisztelet’ és bámulat’ érzeteit szívünkben támasztó, [...] De nincs egy is – Homert sem veszem ki – ezen érzéseket nagyobb mértékben támasztó, mint Shakespeare.” Ugyanazt mondja Erdélyi János: „Az angol költő nagysága el van ismerve. [...] Dumas, egyik legolvasottabb író mondá: Isten után legtöbbet teremtete Shakespeare. És ez igaz.” Vahot Imre sem marad alul: „Itt a cselekvényeket nem esetes külsőségek idézik elő, [...] hanem embereinek jelleméből, s így a nemesebb természet szellemi, nem pedig anyagi forrásából folynak ki. [...] A valódi művelt közönség mindig ünnepli Shakespeare-t és remekeit.”

Jókai szerint „Shakespeare elismerése egy darab civilizáció, [...] ami a kultúrát tanúsítja. Shakespeare óriás, nagy szellem, nemcsak mint költő, de egyáltalában, mint gondolkodó fő” Petőfi ennél is tovább megy: „Shakespeare! Változzék e név hegygé, s magasabb lesz a Himalájánál, változzék e név tengerré, s mélyebb és szélesebb lesz az Atlanti-óceánnál, változzék e név csillaggá, s ragyogóbb lesz a Napnál. [...] Shakespeare egymaga fele a teremtésnek!”

A reformkor legsikeresebb színészeréről, Egressy Gáborról elmondhatjuk, hogy egész életpályája a Shakespeare-honosítás szolgálatában telt el. 1848-ban *Indítvány a szellemhonosítás ügyében* címen a következőket írja az *Életképek* hasábjain: „Honosítson e nemzet már egyszer olyat, aki nekünk hozzon, és ne tőlünk vigyen, [...] honosítsa meg szellemi épsége végett Shakespeare-t [...] egész erejében és valóságában.”

Jókai Mór nagy műveit illik ismernünk, de gondolom, sokan nem olvasták *Önéletírásom* című munkáját. Érdekes idéznem a *Lear király* és a *III. Richárd* hatásáról valló sorait: „ez az olvasmány végképpen holdkorosává tett a nagy irodalmi planétának. Jogász voltam a kecskeméti kollégiumban, Petőfi pedig színész egy ott letelepült vándortársulatnál. [...] Megtettük azt, hogy lefordítottuk a *Lear királyt* és aztán rábírtuk a kecskeméti közönséget, hogy Shakespeare darabjára a színházat megtöltse és tapsoljon Lear királynak!” Liszt Ferenc személyében zeneszerzőt is számon tartunk a honosítás terén. Ő 1876-ban a *Hamlet* című szimfonikus művét mutatta be, amelyet eredetileg nyitánynak szánt Shakespeare darabjához, s amelyben a zeneszakértő szerint: „Hamlet lelki rajzát állítja elénk zenei hangokban, [...] az ő töprengéseit, habozását, akaraterejének gyengeségét, kínzó kétségeit.”

Találón jegyzi meg 1864-ben Gyulai Pál: „Annyi bizonyos, hogy negyven év óta folyvást érezhetni Shakespeare hatását irodalmunkban. Katona *Bánk bánja* e hatás első szüleménye. A legnagyobb magyar költők [...] az új kor legnagyobb nemzeti költői mind Shakespeare tanítványai voltak, [...] ki először hirdette a gondolat és képzelet szabadságát, először olvasztotta össze a népiest és nemzetit az új kor műveltségével.”

A brit drámaköltő műveiért lelkesedő írók, költők, fordítók, színészek, színlapírók mellett akadt egy olyan irodalomszerető mérnökember is, akit méltatlanul felejtett el a magyar shakespeareológia. Bár száz esztendővel ezelőtt még emlékeztek a vidéki matematikatanárra, csak később merült valamilyen okból kifolyólag feledésbe a neve. Tomori Anasztázzról (eredeti nevén Theodorovics Anastaz) van szó, aki egyedüli mecénása volt a „Nagy vállalkozásnak” nevezett, felbecsülhetetlen értékű kezdeményezésnek, s főképp annak megvalósulásának. A *Kisfaludy Társaság* tagjainak példás gondossága mellett Tomori Anasztázé a legnagyobb érdem abban, hogy a teljes Shakespeare már 1878-ban a magyar irodalom közkincsévé lehetett. A drámaköltő születésének 400. évfordulóján Kunszéry Gyula a budapesti *Magyar Nemzet* hasábjain közzétett cikkében szépen fogalmaz erről az emberről, aki a teljes magyar Shakespeare létrehozásának pénzügyi fedezetét 1858-ban magára vállalta: „Európa művelődési egységének milyen beszédes, megható dokumentuma: egy fiatal szerb mérnök német földön élő gazdag lengyel nagybátyjától hatalmas vagyont örököl, s ennek révén válik lehetővé, hogy magyar nyelven megjelenhessen az angol szellemóriás minden munkája!”

Nézzük meg, hogyan vezényelte le Arany az első teljes Shakespeare-fordítást, az eddig csak vázlatosan ismertett angol költőzseni iránti nagy lelkesedés időszakában.

Az Arany János irányítása alatt keletkezett első magyar teljes Shakespeare-fordítás

„Nagy vállalkozásnak” nevezték el azt a tervet, amely Shakespeare összes drámáinak lefordítását tűzte ki célul. Ez a teljesítmény az említett Tomori Anasztáz mecénáson kívül elsősorban annak köszönhető, hogy a *Kisfaludy Társaság* kebelében már 1860. szeptember 27-én létrejött a híres *I. Magyar Shakespeare Bizottság*, amely sajnos csak 1880-ig végezhetette a Jóistentől nyert áldásos munkáját. A Bizottság tagjai közt megtaláljuk Arany Jánost, Csengery Antal, Greguss Ágost, Jókai Mór, báró Kemény Zsigmond, Lukács Móricz, Szász Károly és Szigligeti Ede nevét.

A nagyszabású fordítási munkáról sokat beszéltek, írtak a vállalkozás tagjai. Számunkra ma azt találom fontosnak feleleveníteni, hogy milyen körültekintően, nagy gonddal és igényességgel fogtak munkához. Írásom terjedelmére való tekintettel csak a Dante *Isteni színjátékát* is magyar nyelvre átültető Szász Károly szavaira és Arany János igényes, magas színvonalú bírálati idevágó részére, illetve munkájára szorítkozom. A legtöbb, tizenöt Shakespeare-drámát és félszáz szonettet lefordító Szász Károly ezt írja Aranynak: „Shakespeare-re nézve

egészen egyet értek veled. Nem egyezem bele, hogy *egy sort* is kihagyjanak belőle.” Arany János szerint magasra kell tenni a mércét, hiszen: „Oly lényeges dolog, most, midőn Shakespeare-t adni akarjuk, nem adni hiányosan. [...] Shakespeare-t egészen, meg nem csonkítva óhajtja a Bizottság, [...] s a minél jobb áttétel ne annyira azt az olvasót igyekezzék kielégíteni, ki az eredeti Shakespeare-el a kezében szót szóval összehasonlítja, [...] mint inkább azt, ki az angolokhoz nem férhetvén, szépségeit a nagy költőnek magyarban kívánja élvezni.”

A kezdeményező, a vállalkozás szíve-lelke Arany János volt, aki 1842-43-ban, 25 éves korában már készen volt a *Szentivánéji álom* fordításával, amelynek a *Nyáréji álom* címet adta. Közben arról panaszkodott barátainak, hogy milyen nehéz angoltól magyarra fordítani, mert az angol nyelv egytagú szavaival szemben, amelyek flexió által nem válnak többtagúakká, a magyar nyelv egytagú szavai négy-öt tagúakká válnak a ragozás által, s szerinte már ezért sem egyszerű angoltól szót szóval, sormértéket sormértékkel, valamint rímet rímmel adni vissza.

Úgy látjuk ma, hogy Arany Jánosnak Petőfi Sándorral való 1847. júniusi, majd októberi találkozója alatt többször szóba kerülhetett a Shakespeare-fordítás gondolata. Ekkor merülhetett fel először kettőjük között a „Nagy vállalkozásnak” nevezett terv. Valószínű, azt is megbeszéltek akkor, hogy ebbe a munkába bevonják Vörösmarty Mihályt is, akinek a már 1840-ben megjelent *Julius Caesar*-fordítását többen dicséretes munkának nevezik. Közben Petőfi lázasan dolgozott a *Coriolanus* fordításán, és 1848. február 10-én arról tudósítja Aranyt, hogy elkészült ezzel a munkájával.

Sajnos, annak a remek kezdeményezésnek, hogy Arany, Petőfi és Vörösmarty hárman lefordítják az egész shakespeare-i életművet, az 1848-ban kirobbant szabadságharc

egy csapásra véget vetett, így aztán évekig nem került szóba a tervezett fordítás. Egyetlen kötetet sikerült kinyomtatni 1848-ban, amely borítóján hirdeti: Shakespeare összes művei, Fordítják Arany, Petőfi, Vörösmarty.

Számunkra a következő legfontosabb dátum 1858 decembere, amikor Arany Jánost a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé választották. Ekkor ismét elővette a Petőfivel és Vörösmartyval egykor megálmodott tervet, és kidolgozta az első magyar teljes Shakespeare-fordítás programját. A fordítást szorgalmazó *Kisfaludy Társaság* igazgatója 1860-ban szintén ő lett, aki természetesen most már vágyai szerint foglalkozhatott szigetországi kedvencének alkotásaival.

Shakespeare *Hamletjének* első, 1790-es, Kazinczy-féle fordításának hetvenöt éves évfordulóját úgy ünneplik meg, hogy a *Shakespeare Bizottság* javaslatára, Arany János vezetésével 1864 és 1878 között – a korábban már lefordított húsz darab újrarendezésével – elkészül a *klasszikus első magyar teljes Shakespeare*. Ez a „Nagy vállalkozás” több érdeket is szolgált, amelyek közül legfontosabakat említem: a színpad deszkáin a magyar színészetét, az egyetemes művészetet, s magyar házak asztalain az igényes olvasó közönséget – jegyzi meg Bayer József.

Az európai irodalmakban példátlan esemény, hogy mindössze tizenhárom év alatt, tizenhárom elsőrangú költő-műfordító közreműködésével, tizenkilenc kötetben kiadják a Shakespeare-nek tulajdonított kánon mind a harminchét drámáját, az öt elbeszélő költeményt és a százötvennégy szonettet. 1880-ban a sorozat huszadik köteteként megjelentetik az első jeles könyvet *Shakespeare élete és munkái* címen, amelyet Greguss Ágost mondhatott magáénak. Ezzel 1878-ban le is zárult a magyar Shakespeare honosítás első évszázada.

Kötet száma	Kiadás éve	Alkotás címe	Fordító neve	Fordítás / kiadás éve
I.	1864	Szentivánéji álom	Arany János	1863
		Othello, a velencei mór	Szász Károly	1864
II.	1864	Julius Caesar	Vörösmarty Mihály	1840
		Téli rege	Szász Károly	1861
III.	1864	A velencei kalmár	Ács Zsigmond	1861
		Macbeth	Szász Károly	1864
IV.	1865	Coriolanus	Petőfi Sándor	1848
		Titus Andronicus	Lévay József	1864

V.	1865	A két veronai nemes Lear király	Arany László Vörösmarty Mihály	1865 1856
VI.	1866	Szeget szeggel Antonius és Cleopátra	Greguss Ágost Szász Károly	1865 1865
VII.	1866	Tévedések vígjátéka A makrancos hölgy	Arany László Lévay József	1865 1866
VIII.	1867	Hamlet, dán királyfi Felsült szerelmesek	Arany János Rákosi Jenő	1866 1866
IX.	1867	A windsori víg nők Athéni Timon	Rákosi Jenő Greguss Ágost	1866 1865
X.	1870	Troilus és Cressida Ahogy tetszik	Fejes István Rákosi Jenő	1866 1869
XI.	1871	Vízkereszt Romeo és Júlia A vihar	Lévay József Szász Károly Szász Károly	1870 1868 1870
XII.	1871	Pericles Sok hűhó semmiért	Lőrinczi L. Zsigmond Arany László	1871 1870
XIII.	1872	Minden jó, ha vége jó Cymbeline	Győry Vilmos Rákosi Jenő	1871 1871
XIV.	1867	II. Richárd király János király	Szász Károly Arany János	1864 1867
XV.	1867	IV. Henrik király, I. rész IV. Henrik király, II. rész	Lévay József Lévay József	1866 1866
XVI.	1870	V. Henrik király VI. Henrik király, I. rész	Lévay József Lőrinczi L. Zsigmond	1868 1868
XVII.	1870	VI. Henrik király, II. rész VI. Henrik király, III. rész	Lőrinczi L. Zsigmond Lőrinczi L. Zsigmond	1869 1869
XVIII.	1878	III. Richárd király VIII. Henrik király	Szigligeti Ede Szász Károly	1867 1864
XIX.	1878	Szonettek és elbeszélő költemények	Szász Károly és Győry Vilmos	1878 1878
XX.	1880	Shakespeare élete és munkái	Greguss Ágost	1879

Az előbbi, táblázatszerű számbavételt nemcsak fontossága miatt tartom érdemesnek közzétenni, vagy azért, hogy megfigyelhessük a „Nagy vállalkozás” fordítói közti munkamegosztást, hanem azért is, hogy ez alkalommal legalább – bár nem a művek keletkezési sorrendjében! – megismerkedhetünk a világirodalom legjelentősebb életművének minden egyes darabjával.

1880-ban, a teljes magyar Shakespeare XX. kötetével lezárult a magyar Shakespeare-kultusz intézményesülésének eredményekben gazdag első, csaknem száz évig tartó szakasza, amely magánkezdeményezésekből alakult át hivatalos testületi üggyé, s amely – hangsúlyozom – anyagilag mindvégig nagyjából egyetlen nagy és lelkes mecénás, Tomori pártfogását élvezte.

Arany János, a költő és Shakespeare-fordító

Nagy irodalomtörténészünk, Szerb Antal így ír Aranyról: „Minden szál hozzá vezetett, és minden szál tőle vezet, a magyar szellemi életnek ő a sugárzási központja”. Az utókor azt is több helyen följegyezi, hogy a XIX. század himnikus költői Kölcsey és Vörösmarty; a kirobant forradalomé és elbukott szabadságharcé Petőfi, de az egész korszak költője egyedül Arany János. Ők négyen lélekben, sajátos költői nyelvükben különböztek ugyan, de ami a mindenkori emberséget és magyar ügyet illeti: ebben mélységesen rokonok voltak. Arany a magyar líra olyan magas fokú gényusa, aki gazdag szókincsével messze felülmúlta a jogosan vagy jogtalanul ünnepelet kortársait. Írásaiból árad az ősi, tiszta magyar szellemiség, amelyet nemcsak a műveiben énekelt meg, hanem

amelyeket alkotott is. Szókincsének gazdagsága miatt is joggal nevezték őt később a ballada Shakespeare-jének. Ismét megérkezünk tehát Shakespeare-hez, akiről egykor ezt mondta Arany: „Nagy vagy [Shakespeare] uram a nagyokban és nagy a kicsikben.”

Milyen nagy igazságot mond ki Mészöly Dezső, tizenhat Shakespeare-dráma remek modern fordítója, amikor megjegyzi: „Minden Shakespeare-fordító akarva-akaratlan egy portrén dolgozik. Én sem térhettem ki ez elől. Azt hiszem, nem lehet Shakespeare-portrénk megnyugtatóan befejezett, ha látószögünk nem fogja be a költő egész pályaképét. [...] A mi irodalmunk a XIX. századi fénykorában találta el először Shakespeare hangját, olyan zsenik zeneszerszámain, mint Vörösmarty, Arany, Petőfi. Micsoda triász vezette magyar földre ezt az angol költőt! [...] És milyen csodás Shakespeare-portrét alkottak!”

Petőfi is megérdemli, hogy a már említett Maller Sándor könyvéből idézzem. Ezeket veti papírra barátjának 1848 februárjában: „Hát te meddig vagy a *Windsori víg dáma*-kal? Ugy-e baromi veszekedett munka? Küldj legközelebb *János király*-ból egy kis mutatvány...” Majd pár hónappal később, a forradalom kirobbanása után mindössze hét nappal ismét ír Shakespeare-ről Petőfi Arany: „Forradalom van, barátom, s így képzelheted, mennyire vagyok elememben [...], adom tudtadra, hogy *Coriolan*-omat már nyomják, s ott az első cím ez: »Shakespeare összes színművei, fordítják Arany, Petőfi, Vörösmarty«, hát ehhez tartsd magad. Készítds el vagy *János király*-t, vagy a *Windsori víg nők*-et, hogy annak idejében, ha szükség lesz rá, elküldhesd.” Ilyen hangot üt meg egy országra szóló nekibuzdulás és lelkesedés...

Maller Sándor szerint az 1800-as évek derekán „... hibátlanul, az eredetiből csak Arany János fordít, akiből Shakespeare a magyar nyelvnek-versnek olyan alakulatait bontakoztatja ki, mikkel sehol másutt nem találkozunk nála. A korábbiak közül a Bizottság átveszi Vörösmarty *Julius Caesar*-ját és *Lear*-jét – az elsőn hatszor annyit javított Arany, mint a másodikon – s Petőfi *Coriolanus*-át, amin legalább annyi javítani valót találhatott volna, mint a *Julius Caesar*-on.” Gyorsan fűzzük hozzá ehhez, hogy Arany János, mint a lelkiismeret nagy költője, szívesen javítja kortársai műveit (lásd Madáchnak *Az ember tragédiája* dráma történetét), aki ebben a tekintetben is a magyar irodalom valódi virtuózának mutatkozik.

Oldalakra kiterjedő, érdekes momentumokat lehetne itt közzétenni Arany fordítói munkáinak sajátosságairól, azok méltatásairól. A görög, latin, német és angol szerzők munkáinak fordításain kívül három Shakespeare-drámát fordított magyarra (az angol drámaköltő más mű-

veinek részletfordításai sajnos elkallódtak). Ezen teljes fordítások jelennek meg később nemcsak a klasszikus Shakespeare-kiadásokban, de sokszor napjaink modern kiadásaiban is, éspedig: a *Szentivánéji álom* (1863), a *János király* (1864) és a *Hamlet* (1866). Írásom terjedelmére való tekintettel csak az utóbbi dráma, a *Hamlet* fordításáról ejtek néhány szót.

Shakespeare *Hamlet*-jének már létezik két magyar fordítása, amikor Arany kézbe veszi az angol „eredetét”. Minden jel szerint a Folióban megjelent kiadást használja (amelyben például a híres *Lenni, vagy nem lenni* kezdetű monológ a dráma Prológusa helyett már a III. felvonásba került).

1863–66 között szó sincs arról, hogy Arany János lefordítaná a *Hamlet*-et, pedig ennek ügye évtizedeken keresztül súlyos adósságként nehezedett a hazai művelődési életre. Kazinczy Ferenc 1790-ben magyar prózába ültette át a német szöveget, s úttörő kezdeményezésével minőségi mércét állított utódai elé. Az adaptációk kora azonban előbb-utóbb lejárt, az irodalmi igényű színház mindinkább megkövetelte az eredetiből készült, szövegű, verses fordításokat. Ilyennek indult Vajda Péter 1839-es *Hamlet*-tolmácsolása, amely pár évig látható volt ugyan a színpadon annak ellenére, hogy sikertelenségét a hozzáértők megjelenésétől kezdve szóvá tették. Vörösmarty Mihály 1841-ben hallatja hangját *Hamlet*-ügyben. „A fordítás hünek látszik, de egy kissé darabos és nehéz, mi színésznek felette nagy akadály. A *Hamlet* fordítása egy a legnehezebb feladások közül, s kezdetnek már ez is nagy nyereség: azonban igen kívánatos, hogy a brit költő jelesb műveivel minél többen megküzdjenek: mert nem tartózkodunk kimondani, hogy Shakespeare jó fordítása a leggazdagabb szépliteratúrának is felér legalább felével.”

Nem tudjuk, hogy mi okból, de 1855-ben Gyulai Pál nem Aranyra ajánlotta fel a legnagyobb tragédia tolmácsolását, hanem Szász Károlynak, akinek viszont a *Hamlet* túl nehéznek bizonyult. Tudomásunk van arról, hogy ebben az időben a vállalkozás irodalmi félmjelzésére hivatott Arany egyetlen darabot vállalt el, a *Szentivánéji álom*-ot. Igazában azt sem tudjuk, mi lehetett az oka, hogy 1858. november 28-án keltezett levelében Tompa Mihálynak ezt írta: „nem tudom én, hogy mennyit lendíthettek a kürtölt Shakespeare-fordításon, de nem maradhatam Tomoritól. Talán egy-két színművet lemorzsolok: eredeti munkára úgy sincs kilátás”.

Tudomásunk szerint Ács Zsigmond *Hamlet*-fordítása már 1858-ban készen volt, melyet a *Kisfaludy Társaság* akkori bírálói, Egressy Gábor és Szász Károly „el nem fogadható, visszaküldésre ajánlott” szavakkal illették –

Arany János.” A Bizottság nehéz helyzetbe került. Döntenie kellett, méghozzá úgy, hogy az méltó legyen a kor Shakespeare-rajongóihoz és ezek elvárásaihoz, ugyanakkor Aranyhoz is és a Kisfaludy Társasághoz is. Válaszukat egy mondatban gyönyörűen megoldották: „Arany János *Hamlet*-fordítását a Bizottság minden bírálat nélkül a Shakespeare-kiadásban fölvetetni határozta.” Így mindenki örömeire 1867-ben kinyomtatják a *Shakespeare minden munkái* nyolcadik köteteként.

Az alábbi rövid kis részletben figyeljük meg a legismertebb *Hamlet*-monológ néhány sorát három változatban a III. felvonás 1. jelenetéből. Kezdjük az 1790-ben németből, prózában fordító Kazinczyval, folytatjuk Vajda Péterrel (ford. 1839), és zárjuk Arany 1866-ban készült mesterművével.

„Mert ki állaná-ki különben az ujjabb ujjabb ostoroztatást, az üldözők feneségét, a bosszantását a kevélyeknek, a megvetett szerelem aggódásait, a késedelmes igazságot, a negédességeket a nagyoknak s azokat a döféseket, a mellyeket a túró jámbor érdem az esztelenségtől szenved, ha egy kis vassal azt viheti véghez, hogy a halotti harangot megkondítsák?” – írja Kazinczy.

„Másképp ki tűrné súlyos vesszejét az
Időnek el, – s a Zsarnok igtalan (?) nyomását (?)
Sértéseit a kevélynek? És a megvetett
Szerelemnek kínjait? A törvény késedelmét?
A hivatal bajait és a gyalázatot
Mellyel türelmes érdem a méltatlanoktól
Szokott aratni, és a midőn magát
Egy tűvel nyugalomba teheti?”

idézet Bayer Józseftől. Így ez a fordítás nem jelent meg, és hollétéről máig nincsen tudomásunk. Gyulai Pál 1863-ban egy elfogadható *Hamlet*-fordításra nemigen látott esélyt: „Vajda Péter *Hamlet*-fordításánál, mely elég művészietlen és magyartalan, nincs ugyan jobb, de vajon a *Kisfaludy Társaság* nem igyekszik-e Shakespeare meghonosításán...?”

Úgy látszik, ez szíven ütötte Aranyt, mert nemsokára hozzáfogott a nagy munkához, a *Hamlet* újrafordításához. Mintafordítás lett belőle, mindnyájan tudjuk. De mielőtt rátérnék erre, hallgassuk meg Aranyt, amint kész *Hamlet*-fordítását szerénységére jellemző szavakkal bírálatra benyújtja a *Kisfaludy Társaság* Bizottságához. Ismét idézem Bayer Józsefet: „Tisztelt Társaság! Ezenel szerencsém van benyújtani *Hamlet*emet bírálat alá. [...] Akármint van, várom ítéletemet. Maradván teljes tisztelettel, Pest, nov. 28-án, 1866. Alázatos szolgájak,

– tolmácsolja Vajda Péter. Arany Shakespeare-fordításában a legtöbb helyen úgy tárja elénk a szerző gondolatait, mintha azokat ma írták volna. Nézzük, milyen gyönyörűen fordítja ő az előbbi monológ-részletet:

Mert ki viselné a kor gúny-csapását,
Zsarnok bosszúját, gőgös ember dölyfét,
Útált szerelme kínját, pör-halasztást,
A hivatalnak packázásait,
S mindazt a rugást, mellyel méltatlanok
Bántalmazzák a túró érdemet:
Ha nyugalomba küldhetné magát
Egy pusztá törrel?

Megjegyzem, hogy Mészöly Dezső 1995-ban újrafordította a *Hamlet*et, de megtartotta a nagymester 150 sorát. *Naplójában* megjegyezte, hogy ő is föltette a kérdést: „sza-

bad-e színházi, (vagy egyéb) célból, suttymóban módosítani egy műfordítás szövegét – s közben a költő nagy nevével fémjelezni azt? A válasz egyértelműen *nem*. [...] De mi ösztönzött engem a merész vállalkozásra? Ugyanaz, ami a maga idejében Aranyt, [...] aki az élő nyelvhez igyekszik közelíteni. [...] Ezt tette Arany is a múlt században, aki fordító társainak azt tanácsolta: ha egy-egy hely nehézkesre sikeredik munkájukban, tegyék föl maguknak a kérdést: Hogy mondják ezt a társalgás nyelvén? Nos, a társalgás nyelve, az élő beszéd változott Arany kora óta [...] és valószínű, hogy ma néhány helyen ő is több mondatot másképp szólaltatna meg munkájában. De nem mindent, hiszen *Hamlet*-je legnagyobb helyein nyelvcsokástól és kordivattól független: időtlenül élő.”

Ruttkay Kálmán megállapítja a szalontai verselőről: „szinte a lehetetlenre vállalkozik: a terjedelem számottevő növelése nélkül, a nyelv épségére mindig vigyázva fordítja Shakespeare-t úgy, hogy az eredetiből lehetőleg semmi el ne sikkadjon. *Nem a legrövidebb megoldást keresi, bármi áron, hanem azt a megoldást, amely az eredeti értelméből és hangulatából a legtöbbet menti meg s egyben a legmagyarosabb is.* Arany úgy lesz úrrá a Shakespeare-szöveg sokszor panaszolt nehézségein, hogy annak »tömött«-ségét, »zsúfolt«-ságát rendkívüli tömörítő nyelvművészetével még csak fokozza.” (Kiemelés tőlem: N. A.)

Arany János fordítói zsenijét ekképp méltatja Kosztolányi Dezső is, angol dalnokunk másik nagy magyar tolmácsolója: „Mindennél boszorkányosabb a *Hamlet*

koponyajelenet tréfája. Hamlet fölemel egy koponyát, kétségbeesésében játszik vele és a szavakkal: talán egy ügyvéd koponyája lehetett, aki a sok agyafúrtsága, cselekvése után a sírban lelt nyugalmat. [...] A szójátékokat Arany betűről betűre követi, sanda kétértelműségek, ravasz célzásokon át, s betűről betűre lefordítja a kétértelműségekkel, a jobbra-balra vagdalkozó célzásokkal együtt. Ez már nem fordítói ügyesség, nem mesterfogás, hanem a lángész csodája.” Kosztolányi sorról sorra vizsgálva mutatja be, hogy szerinte Arany mesteri alkotása miért *egyenrangú az eredetivel*. Először a felhasznált angol szövegrészt, majd annak szó szerinti magyar fordítását adja, végül pedig Arany eleven, ötletekben gazdag, lüktető megoldását közli.

1. *Is this the fine of his fines* (az ő bírságainak vége),
Aranynál: *Annyi nyugta után itt léve nyugta?*
2. *and the recovery of his recoveries* (pénzbehajtásainak kétségbeesítő helyzete)
Aranynál: *Annyi térítvény után ide tért meg?*
3. *to have his fine pate full of fine dirt?* (finom kobakja tele van finom homokkal)
Aranynál: *S agya százalék helyett ázalékkal van tele?*

Amint előbb jeleztem, egyedül Mészöly Dezső vállalkozott százharminc év múlva Arany után a *Hamlet* újrafordítására. Érdekesnek találok pár sor erejéig párhuzamba állítani a két fordítást a darab III. felvonásának közepéről. Balról Arany, jobbról Mészöly változata:

Most van az éjnek rémjáró szaka,
Minden sir ásít, s maga a pokol
Dögvészt lehell ki. Most hó vért meginnám,
S oly szörnyű tettet bírnék elkövetni,
Hogy a napfény reszketve nézne rá.
De csitt! anyámhoz. – Ó, szív! el ne nyomd
Természeted, s ne hadd, hogy e kebelbe
A Néro lelke szálljon valaha:
Legyek kegyetlen, ne vértagadó,
Dobjon szavam tört, ne rántsion kezem,
Nyelv s szándok ebben kétszínű legyen:
Hogy, bármi zokon ejtsem a beszédet,
Tettel ne nyomjon lelkem rá pecsétet.

Már itt van, itt a boszorkányos éj.
Kripták kinyílnak, ásít a pokol
S dögvészt lehell. Most forró vért meginnám,
S oly rémes tettet tudnék elkövetni,
Hogy a Nap is remegve nézne rá.
De csitt! anyámhoz. – Szívem, légy szilárd:
Ne hagyj, hogy belém Néro lelke szálljon!
Kemény legyen bár, de ne szörnyeteg!
Szívem döfön tört, de kezem soha!
Ez egyben lelkem ne kövesse nyelvem!
Ha gyűlölet beszédben elragad,
A lélek arra pecsétet nem ad.

Bezáró

A pár oldalnyi írás – a csak vázlatosan bemutatott magyar Shakespeare-rajongás, -fordítás és honosítástörténet – lezárására hadd álljanak itt Dávidházi Péter szavai az *Isten másodszületője* című munkájából: „Magyarországon a Shakespeare-honosításban való élen járás, vagy akár csak megelőzése más nemzeteknek, mindig hazafias büszkeségre adott okot. A költő halálának háromszázados évfordulóján a *Kisfaludy Társaság Shakespeare-bizottságának* elnöke, Berzeviczy Albert vonzódást, sőt rokonságot fedezett fel a brit drámaíró költészete és a magyar nemzetlélek között, s olyan hasonlóságot történeti drámáinak valóságálapja s a magyar középkor történelme, jog- és alkotmányfejlődése között, melyet egyenesen a magyar faj természetében gyökerezőnek tekintett. Mindez szerinte néplélektani magyarázata a büszkeségre okot adó ténynek, hogy Shakespeare honosításában kevés nemzet előzte meg időben a magyart, s kevés hozott létre saját maga számára értékesebb szakirodalmat.”

Shakespeare nevének varázsa magyar nyelvterületen ma is élte a régi hagyományt, és közreműködik abban, hogy összkiadásai nagy példányszámban fogyjanak el, hogy darabjai színházi előadásairól ne maradjon el a közönség. Szavai, mondatai szállóigévé váltak a századok során, s nem egy monológ részlet felveszi a versenyt Ady, Kosztolányi, Babits legnépszerűbb verseivel, nem is beszélve a szonettekéről, amelyek magyar változatai nemzedékek fiataljainak jelentették az őszinte szerelmi valómást. Számos műve sok kutató szerint „a bemutatók, a felújítások és előadások számára messze maga mögött hagyja nemzeti irodalmunk minden remekét”.

Amint láttuk, elsősorban Arany János érdeme, hogy általa vált hazánkban nemzeti klasszikussá az angol nemes színdarabíró, a dráma koronázatlan királya. Sikeres fordítói munkásságának külföldi visszhangja sem elhanyagolható. Ha igaz a történet, a magyar Shakespeare-fordítások iránt lelkes George Bernard Shaw tízszer is elismételte Arany nevét, nehogy elfelejtse. Ezzel örök időkre igazolta egyik legnagyobb költőnk világviszonylatban való elismertségét és megbecsültségét.

IRODALOM

- ARANY János: *Balladák / „Őszikék”*. Szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., Ikon, 1993
- ARANY János: *Hivatali iratok. Shakespeare magyar kiadása ügyében előterjesztett jelentés*. Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1862
- BAYER József: *Shakespeare drámái hazánkban I–II*. Bp., Franklin Társulat, 1909
- CSÁSZÁR Elemér: *Shakespeare és a magyar költészet*. Bp., Ráth-Mór, 1917
- DÁVIDHÁZI Péter: *Isten másodszületője*. Bp., Gondolat, 1989
- EGRESSY Gábor: *Indítvány a szellemhonosítás ügyében. Életrajzok*, 1848
- ERDÉLYI János: *Úti levelek, Párizs*. Pesti Divatlap, 1845
- Hangversenykalauz*, Szerk. TÓTH Dénes, Bp., Zeneműkiadó, 1972
- JÓKAI Mór: *A Hon*. Bp., 1864
- KERESZTURY Dezső: *Shakespeare = Nagyvilág*, 1964. március
- KÓTSI PATKÓ János: *A Régi és Új Theátrum Históriaja*. Bukarest, Kriterion, 1973
- KUNSZÉRY Gyula: *Shakespeare-ünnepély = Magyar Nemzet*, Bp., 1916
- Magyar Shakespeare-tükör*. Szerk. MALLER Sándor, RUTTKAY Kálmán, Bp., Gondolat, 1984
- MALLER Sándor: *Shakespeare-örökségünk*. Kézirat, Bp., 1981
- MÉSZÖLY Dezső: *Shakespeare válogatott drámái*. Bp., Európa, 1998
- MÉSZÖLY Dezső: *Shakespeare-napló*. Bp., Európa, 1998
- P. HORVÁTH Lázár: *Shakespeare életéről*. Bp., Athenaeum, 1838
- PETŐFI Sándor: *III. Richárd király. Életrajzok*, 1847. február
- PLECSKÓ Edina: *Arany János* – http://arany_janos_shakespeare_nagykovete
- RIEDL Frigyes: *Shakespeare és a magyar irodalom*, Bp., Ráth Végh, 1907
- RUTTKAY Kálmán: *Összegyűjtött írások*, Bp., Universitas, 2002
- SZERB Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Bp., Magvető, 2005
- VAHOT Imre: *Shakespeare drámáiról*. Bp., Regélő, 1842
- VÖRÖSMARTY Mihály: *A Hamletről*. Bp., Athenaeum, 1841